

HOL?, HONNAN?, HOVÁ?

D. Mátaí Mária
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék

E három elem a magyar határozószó-készlet legősibb rétegébe tartozik. Általánosan elfogadott vélemény szerint alapnyelvi eredetű névmástő és szintén alapnyelvi eredetű helyhatározórag kapcsolatából állnak (vö. TESz., MSzFgE., UEW.). Arra azonban már nem térnek ki az etimológiai szótárak, hogy melyik nyelvtörténeti korszakban következett be a ragszilárdulás, vagyis mikor vált határozószóvá a ragos névmás. Persze nehéz is ehhez fogódzókat találni. (Hasonló a helyzet egyes képzett szavak esetében: meg tudjuk mondani, hogy uráli, finnugor vagy ugor kori a tő, hogy uráli, finnugor vagy ugor kori a képző, de hogy a képzés mint esemény mikor következett be, azaz a képzett szó maga mikor született meg, sokkal nehezebb kérdés.)

A háromirányúság ősi sajáttsága nyelvünknek. A helyre, irányra való rákérdezés is ősi kommunikációs szükséglet. Ezért azt várhatnánk, hogy a hol?, honnan?, hová? uráli kori kérdő határozószó-csoport, melyben a határozóragok eredeti irányjelentésüknek megfelelően vesznek részt. A tények azonban mást mutatnak. Az óriási finnugor szakirodalomra nem térek ki, csak néhány általánosan elfogadott, illetve kevésbé vitatott jelenségre utalok.

A *ku~*ko (>ho-) kérdő (és határozatlan) névmási tő uráli kori. A primer határozóragok azonban többrendbéli problémát is felvetnek: koruk, eredetük, funkciójuk és funkcióváltozásuk tekintetében ma is sok még a vitás kérdés (vö. Hajdú 1966, 120--5; 1981, 136, 141--3; A. Kövesi NytudÉrt 58. 130--5; Korhonen 1980, 104--7; Décsy 1990, 68--70).

Az uráli, illetve finnugor alapnyelv óta él tovább a magyar nyelv kérdő névmási határozószóiban is a locativusi -n (-t) [hun, honnan, honnat] és a latívusi -k (-j) [há hová] Az uráli ablatívusi *-ta /-tä helyett azonban a magyarban az ugor kori -l ablatívusrag honosodott meg. Bonyolítja a képet, hogy ezek a ragok a különböző finnugor nyelvekben nemcsak eredeti irányjelentésükben szerepelnek, ha-

nem attól eltérő funkcióban is. Ennek hátterében az állhat, hogy eredeti irányjelentésükön kívül -- megfelelő jelentésű igék mellett állva -- már az alapnyelvben kérdezhettek (illetve a mutató névmási elemek mutathattak) más térbeli irányra is. (E helyhatározóragok egyéb viszonyjelentéseire most nem térek ki.)

Ez az irányjelentés-változás a magyarban a hol? és a honnan? kérdő, valamint az innen és onnan mutató névmási határozószó esetében jelentkezik. (A kérdő névmási határozószókat érdemes a mutató névmásiakkal korrelációban vizsgálni, hiszen a kommunikáció során a kérdés és a felelet összefüggéséből származó rendszerkapcsolatok kölcsönösen befolyásolják, illetve befolyásolhatják a rendszer elemeinek alakulását, vö. Balázs 1988, 16--7).

Azt látjuk, hogy az ablativusi irányjelentésű honnan?, innen, onnan határozószóban a locativusi -n, a locativusi irányjelentésű hol-ban pedig az ablativusi -l rag található. A magyar nyelv kérdő és mutató névmási határozószóinak három irányt kifejező kis részrendszerei (hol, honnan, hova; itt, innen, ide; ott, onnan, oda), valamint ezeknek korai ómagyar kori és későbbi, illetve mai nyelvjárási alakváltozatai és rendszerkapcsolatai lehetővé teszik néhány gondolat felvetését a fenti alaki--funkcionális meg nem felelés magyarázatára, illetve az egyes -- fent említett -- határozószók keletkezésének kronológiájára vonatkozóan.

Ha a három locativusi jelentésű határozószóból (hol, itt, ott) indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy a pillanatnyi helyre való rámutatás (akár közelre, akár távolra) olyan ősi szükséglet, amit már a rokon nyelvi együttélés korai periódusában -- az ősi -t locativusragnak az i-~ë- /u-~o- mutató névmási tőhöz illesztésével (és megszilárdulásával) -- kielégített a nyelv. Az itt, ott tehát ősi elem. (A kérdő névmási határozószó ekkor a hun~hon lehetett. Erre még visszatérek.) Ezekhez képest újabb, de valószínűleg még ősmagyar kor előtti lehet a locativusi kérdő névmási határozószónak a hol formája. Az ugor kori -l rag elsődleges ablativusi szerepe mellett már korán (talán az ugor korban, de legkésőbb az ősmagyar kor elején) felvehette a locativusit. A hol-nak ez az irányjelentés-változása lehetett az első fecske abban az ablativus → locativus irányú jelentésfejlődésben, amely határozószóink körében az ómagyar korból már gazdagon adatható. Az alól, elől, kívől, megől-féle kettős szófajú elemek névutóként megtartották eredeti ablativusi jelentésüket, határozószóként azonban --

megfelelő jelentésű igével szintagmát alkotva, annak határára -- hol? (sőt néha hová?) kérdésre felelővé is váltak; pl. ablativus: KazK. 74: "hozbe onnetan kyuđl az i/tennek emböret"; locativus: MünchK. 33vb: "Petě ke. vlvala kuuql [foris] a pituarban". Később az ablativusi jelentés egészen visszaszorult; a középmagyar kor óta a szekunder ragos kívülről-féle alakok felelnek honnan? kérdésre. (Az irányjelentés-változás egyéb irányaira és okaira nem térek ki.) -- Van olyan felfogás, hogy az ugor kori -l rag -- a többi, régebbi primer határozóragokhoz képest -- kevésbé volt szilárd irányjelentésű, ezért tölthetett be könnyebben locativusi (és lativusi) szerepet is, vagyis esetleg nem is volt mindig szükség az ablativus → locativus irányjelentés-változásra, hanem rögtön hol? kérdésre felelő ragos névmást, illetve határozószót is létrehozhatott (vö. S. Hámori NytudÉrt 58. 91--4).

Abban az időben tehát, amikor egy -l ragos határozószó ablativusi és locativusi jelentésben egyaránt szerepelt (talán az ugor korban, illetőleg az ősmagyar kor elején), a hol alak a locativusi funkcióra kötődhetett le, miközben a feltehetően korábbi locativusi hon-t visszaszorította (a hun szórványosan, nyelvjárási szinten ugyan ma is él). A felszabadult hon alak és a "betöltetlen" ablativusi szerep pedig "egymásra talált", míg végül az ablativusi irányú kérdő névmási határozószóban az -n rag megismétlődve szilárdult meg (honnan). -- A locativusi határozószók közül csak a hon-nal, illetve a hol-lal történhettek meg a fenti események (mivel csak az -l ragnak van meg az a képessége, hogy ablativusi és locativusi funkciót egyaránt betöltsön), az itt, ott alakja és jelentése azonban változatlan maradt. Eszerint nem volt "belső" (a mutató névmási határozószó-csoporton belüli) ok az innen, onnan kialakulására; ezek "külső hatásra", a kérdő honnan analógiájára jöhettek létre.

Magyar szempontból tehát e legősibb névmási határozószó-családunk létrejöttének és rendszerré szerveződésének kronológiája a következő lehetett: legrégebbs az itt, ott (uráli vagy finnugor), talán ugor kori a hol, ennél valamivel későbbi (de még az ősmagyar kor legelejéről való) a honnan, végül (de még ez is ősmagyar eleji) a honnan analógiájára keletkezett innen, onnan. -- E változási folyamat leírása során nem említett lativusi alakok: az ide, oda, hova az itt, ott-hoz hasonlóan ősiek lehetnek, és szilárdan tartják magukat az egész magyar nyelvtörténet folyamán.

Ha viszonyjelentésük továbbfejlődését is nyomon akarjuk kísélni, akkor a következőket mondhatjuk. E határozószó-csoport tagjai a korai ómagyar korban is elsősorban helyhatározók. Egyes elemek azonban ekkor, de feltehetően már az ősmagyar korban is, időhatározószóként, (sőt egyéb elvont funkciókban) is szerepelnek. Csak az időhatározói funkciót illusztrálva: a hol-t például már az ÓMS. így rögzítette: "Tuled ualmun de num ualallal hul yg kynja//al, Fyom halallal" (itt az 'amikor' értelmezés valószínűbb, mint a 'hogy'). De az ott, ottan is élhet időhatározószóként, részben azért, mert a kései ómagyar korban ez a szerepe rendkívül közkeletű (pl.: 1492 "ottan el mene mihelen ebellek" (MNY XXXVII, 203), de annak alapján is, hogy a kései ómagyar korban igen gyakori legottan-ban csak az 'akkor' jelentésű ottan-t nyomatékosíthatja a leg határozószó. Más névmási helyhatározószók is lehetnek időhatározók, pl. az innen, hiszen csak ilyen jelentésben alkothatott 'ezután, ettől kezdve' jelentésű összetételt a tová-val, vö. NádK. 315: "Innen toua hami//an itelven valakit megnem bantaz".

Irodalom

- BALÁZS János: Az egyeztetés szerepe esetrendszerünk kialakulásában. In: Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári. Budapest, 1988, 15--21.
- DÉCSY, Gy.: The Uralic Protolanguage A Comprehensive Reconstruction. Bloomington 1990.
- HAJDÚ Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
- HAJDÚ Péter: Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest 1981.
- S. HÁMORI Antónia: A szóhasadás szerepe formaszórendszerünk kialakulásában. NytudÉrt 58. 1967, 91--4.
- KORHONEN, M.: Über die struktural--typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Turku, 1980, 87--110.
- A. KÖVESI: Ősi határozóragjaink történetéhez. NytudÉrt 58. 1967, 130--5.